

УДК 94(477)"1812"

УВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ В РОСІЙСЬКІЙ ЦЕРКОВНІЙ АРХІТЕКТУРІ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті в історико-мистецькому контексті дається короткий опис деяких російських православних церковних споруд, зведених у пам'ять про воїнів, загиблих у Першій світовій війні.

Ключові слова: Перша світова війна, увічнення пам'яті полеглих, храми-пам'ятники військової доблесті, церковно-меморіальні споруди.

В статье в историко-художественном контексте дается краткое описание некоторых русских православных церковных сооружений, возведенных в память о воинах, погибших в Первой мировой войне.

Ключевые слова: Первая мировая война, увековечение памяти павших, храмы-памятники воинской доблести, церковно-мемориальные сооружения.

In the article, in the historical and artistic context, there is given a brief description of some of the Russian Orthodox church buildings, erected to the memory of the soldiers who died in the World War I.

Keywords: World War I, perpetuation the memory of the fallen, Memorial Church of valor, church memorial structures.

Напередодні 100-річчя початку Першої світової війни особливого значення набуває увічнення пам'яті полеглих у ній воїнів. Ця війна, що назавжди залишилася в пам'яті народів Європи та всього світу, зображена серед іншого і в численних меморіальних спорудах, зведених у пам'ять про загиблих солдат. Уже в ході війни, й особливо в повоєнні часи, у країнах Західної Європи була проведена велика робота щодо впорядкування воєнних поховань, масового будівництва пам'ятних знаків, меморіальних споруд.

Якщо в західноєвропейських країнах ці питання вже давно належать історії, то на пострадянському просторі вони все ще актуальні. З ряду причин політичного й ідеологічного характеру ця війна тривалий час залпшалася "війною без героїв". Пам'ятники загиблим воїнам чи меморіали на місцях битв майже не збереглися. Проте в останні роки завдяки зусиллям науковців, краєзнавців-аматорів, громадських організацій, органів влади проводиться значна робота щодо всебічного висвітлення й осмислення війни та увічнення пам'яті полеглих солдат. Особливо показовим це є в Російській Федерації, де активно відроджується пам'ять про "Велику і забуту" війну.

Обмежений досвід цієї війни присутній і в українській історичній культурі, хоча, на думку науковців, у цілому Перша світова війна відсутня в національній пам'яті, оскільки в ній не вбачають українську війну. Винятком є лише історія Українських січових стрільців, що вписується в український метанаратив національно-визвольної боротьби [2, с. 100]. Наявні політичні й регіональні відмінності в розумінні цілей і пріоритетів державної політики пам'яті зумовлюють в сучасній Україні розбіжності в реалізації цієї політики [6, с. 49].

Разом з тим у працях українських дослідників останніх років, урядових документах і в пресі ставиться акцент на врахуванні позицій об'єктивізму й загальнолюдських цінностей, що робить можливим відновлення й збереження могил усіх полеглих співвітчизників та іноземних воїнів, похованих в українській землі незалежно від причетності до різних армій, належності до різних політичних партій чи релігійних конфесій, наголошується на формуванні в українському суспільстві шанобливого ставлення до історії та жертвності попередніх поколінь, ушануванні пам'яті всіх загиблих на території сучасної України, а також висвітлюються практичні заходи в реалізації зазначеного [4, с. 181 – 185; 17; 13 та ін.].

Зокрема, актуальним є створення чи відновлення меморіальних споруд на місцях боїв та військових кладовищах. У цьому плані особлива роль належить давній православній традиції побудови храмів військової доблесті на вшанування пам'яті полеглих воїнів. Саме з нею і пов'язана ця публікація. У ній ми мали на меті в історико-мистецькому контексті коротко описати деякі російські православні церковні споруди, зведені в пам'ять про воїнів, загиблих у Першій світовій війні, а також згадати про окремі проекти таких храмів, що не знайшли свого втілення.

Різні аспекти проблеми, яка розглядається, тією чи іншою мірою знайшли своє розкриття в ряді статей [1; 3; 5; 8; 9; 14; 16; 20 та ін.] й узагальнювальних праць [4; 7; 11; 12 та ін.]. Разом з

тим окреслена проблематика залишає можливості для продовження висвітлення питань, пов'язаних з увічненням пам'яті полеглих у Першій світовій війні в російській церковній архітектурі.

Уже в перші місяці війни російська армія в тяжких боях зазнала великих утрат. Тоді ж у російському суспільстві відбулося усвідомлення значення цієї війни (з'явилися поняття “Велика війна” та “Друга Вітчизняна війна”), масштабності її жертв і необхідності увічнення пам'яті її героїв. Започатковуються братські кладовнища полеглих воїнів. Надалі передбачалося створити на їхній території меморіали на честь героїв війни, і саме вони повністю були статні головними пам'ятниками Великої війни [19].

15 листопада 1915 року на засіданні Головної ради Всеросійського товариства пам'яті воїнів у присутності державних і громадських діячів та відомих митців був оголошений конкурс на складання проектів храмів, каплиць і надгробних пам'ятників для встановлення їх на місцях боїв і на військових кладовнищах. Більшість премійованих і рекомендованих до реалізації проектів було вирішено в стилі російського храмового зодчества XVII століття [9]. Підсумки конкурсу були підбиті в червні 1916 року, проте вдалося реалізувати лише незначну частину проектів [7, с. 57].

Зокрема, 1916 року на Преображенському кладовнищі Петрограда на братській могилі воїнів було підготовано місце для храму-пам'ятника [9]. Храми в пам'ять загиблих воїнів були зведені на Петроградському Іоанно-Богословському кладовнищі, на братському кладовнищі міста Тамбова, де ховали евакуйованих і померлих від ран воїнів, та на деяких інших кладовнищах [9]. Для увічнення пам'яті полеглих були також розроблені проекти спеціальних меморіальних дощок для установки їх у парафіяльних храмах на батьківщині загиблих [9].

У Ржеві почалося будівництво старообрядницького храму в пам'ять про солдат цієї війни. На його стінах передбачалося встановити меморіальні дошки з іменами полеглих воїнів-старообрядців усієї Росії [9].

Особливим місцем пам'яті про війну за задумом імператорської сім'ї повністю було статн Царське Село (нині Пушкін), розміщене неподалік від столиці. Основою його повністю були статн Музей Великої війни й братське кладовнище для поховання воїнів російської гвардії. Уже восени 1914 року на спеціально виділеній ділянці було поховано ряд офіцерів і солдатів, переважно кавалерів ордена Святого Георгія Победоносця й тому це місце стало називатися “Кладовнищем Героїв”, а на початку 1915 року офіційно стало Першим Братським кладовнищем героїв світової війни [19].

У серпні 1915 року за проектом цивільного інженера С. Сидорчука тут відбулася закладка тимчасового дерев'яного храму на честь ікон Божої Матері “Утамує мої печалі”, призначеного для відспівування загиблих і померлих від ран воїнів і втриманого в дусі старого стилю архангельських дерев'яних церков XVII століття “з дотриманням найбільшої простоти”. У жовтні 1915 року храм був освячений [9].

Після закінчення війни планувалося замість тимчасової дерев'яної церкви спорудити храм-пам'ятник Великій війні. Припускають, що це був храм-пам'ятник за проектом архітектора С. Антонова, відзначений першою премією на конкурсі, організованому 26 травня 1916 року Імператорським товариством архітекторів-художників за дорученням Головної Ради Всеросійського Товариства увічнення пам'яті полеглих воїнів [19]. Проте цей задум не був реалізований. У радянські часи тимчасова дерев'яна церква на кладовнищі була розібрана, а від солдатських могил залишився тільки зарослий травою пустир.

2008 року у зв'язку з підготовкою до святкування 300-річчя Царського Села (нині Пушкін), була розроблена концепція подальшого облаштування Царськосельського Братського кладовнища героїв Першої світової війни. При цьому за основу її архітектурно-художнього вирішення були взяті проектні матеріали конкурсу 1916 року, удостоєні перших премій [9].

Планується створення меморіалу пам'яті воїнів загиблих у Першій світовій війні, який серед іншого повинен містити в собі й храм-пам'ятник замість тимчасової дерев'яної церкви, зруйнованої 1938 року. Передбачається зведення храму за проектом архітектора С. Антонова, розробленого 1916 року. Висота заново спроектованого храму-пам'ятника понад 42 метри. У ньому передбачається зібрати всі російські військові ікони [9].

Незабаром після початку війни, у жовтні 1914 року, було прийнято рішення про створення Братського кладовнища в Москві на тодішній окраїні міста в селі Всіхвятське. Його відкриття з

тмчасовою каплицею та перші поховання відбулися 15 лютого 1915 року [10]. Це кладовнище стало великим військовим меморіалом. Тут було поховано близько 18 тисяч осіб [10].

У липні 1915 р. в Московську думу звернулося подружжя Каткових, які на початку війни втратили двох синів (Михайла та Андрія), з проханням на свої кошти спорудити на кладовнищі храм в ім'я Преображення Господнього з приділами в ім'я Архангела Михайла та Андрія Первозванного [16].

Закладка храму за проектом архітектора Олексія Щусева була зроблена 6 серпня 1915 року, напередодні свята Преображення, у першу річницю загибелі братів-воїнів. А повністю завершено й освячено храм 1918 року [16]. Він був збудований у неоруському стилі з використанням традицій північного зодчества [10].

1925 року Братське кладовнище закрили для поховань, а на початку 1930-х років всі хрестні й надгробки над похованнями були знищені і храм Преображення був ...підірваний [9]. У 1940-х роках під час нової житлової забудови на місці знесеного храму спорудили кінотеатр «Ленінград» [10].

У 1990-х рр. на місці колишнього Московського міського Братського кладовнища створена меморіальна зона «Меморіально-парковий комплекс героїв Першої світової війни». Серед іншого тут збудовано пам'ятний знак на місці колишньої знесеної тмчасової каплиці Братського кладовнища [9].

Також 1998 року була відновлена каплиця Спаса Преображення Братського кладовнища на Новопіщаній вулиці, яка нині стала центром меморіального комплексу. Тепер у ній знову служать панихиди за загиблими воїнами [10].

Ще один московський храм-пам'ятник Першої світової війни – храм святителя Миколи Мірлікійського (Миколи Чудотворця) біля Солом'яної сторожки (нині – парк «Дубки») був збудований 1916 року за ініціативою воїнів 675-ї Тульської пішої дружини ополченців на пожертвування офіцерів, нижніх чинів і місцевих жителів [16]. Автор проекту – архітектор Федір Шехтель. Дерев'яний храм зведений протягом одного місяця в неоруському стилі в традиції кращих зразків шатрових храмів XVI – XVIII століть [18].

Храм був закритий 1935 року. Після закриття знесли шатер і дзвіницю храму й у ньому було влаштовано гуртожиток. У середині 1960-х років храм знесли остаточно, а на його місці був зведений багатоповерховий житловий будинок [18]. Роботи з відродження храму почалися з кінця 1996 року. Проект храму розроблявся з використанням збережених креслень архітектора Федора Шехтеля. 20 квітня 1997 року храм був освячений. Він збудований неподалік від його початкового місця [18].

Важкі втрати Росії в першій світовій війні зумовили посилення функції полкового храму як усипальниці загиблих однополчан. Уже на початку війни ряд полків стали будувати при своїх храмах особливі усипальниці. Так, у Петрограді 1915 року в руському стилі була побудована усипальниця для лейб-гвардії Московського полку при полковій церкві Архангела Михайла на Сампсонієвському проспекті поруч з казармами. Вона являла собою невелику прибудову, сполучену з церквою [9].

Нерідко в підвальному приміщенні під храмом улаштовувалися полкові склепи. Так ще на початку століття в імперській столиці під склепінням церкви Введення в храм Пресвятої Богородиці лейб-гвардії Семенівського полку для почесних поховань облаштували церкву святого мученика Якова. Ця церква-усипальниця використовувалася як пам'ятник загиблим у Першу світову війну [9]. У вересні 1917 року був оголошений конкурс на створення підземної церкви-усипальниці під склепінням полкового Троїцького собору в Петрограді, але на цей конкурс роботи вже не подавалися [9].

1915 року було відкрито Братське кладовнище в Києві. Місце для нього було виділено на Звіринці – південній околиці Києва [8]. 1916 року тут розпочалося будівництво храму-пам'ятника, який мав стати головним об'єктом меморіального комплексу військового кладовнища офіцерів і солдатів, які загинули на фронтах війни та померли від ран у кнівських шпиталях [4, с. 182].

Проект храму-пам'ятника в неоруському стилі розробив архітектор Петро Фетісов, який раніше працював у Катеринославі. Планувалося будівництво каплиці, а фактично справжньої церкви, увінчаної високим шатром подібно до відомого храму XVI століття в підмосковному селі Коломенському. У будівництві храму також брали участь відомий кнівський архітектор

Валеріан Риков та його учень Йосиф Шпінель [8]. Робота, незважаючи на воєнний час, велась досить швидко – 1917 року були готові стінні й перекриття. Залишалося ще надбудувати шатро, а також виконати оздоблювальні роботи [8]. Однак зміни, які відбувалися в суспільстві, не сприяли будівництву храмів. Громадський комітет, який опікувався цими питаннями, у зв'язку з революційними подіями припинив свою діяльність [7, с. 57]. Недобудоване приміщення храму в 1950-х роках передали науковій установі [4, с. 182].

1916 року в Черкасах розпочав свою діяльність громадський комітет із спорудження церкви-пам'ятника загиблим воїнам. Очолив його голова міської думи М. Куліш. Особливо активну роботу комітет розгорнув після лютневої революції, коли його склад поповнився делегатами від солдат Черкаського гарнізону. Завдяки підтримці зусиль комітету широкими колами громадськості були зібрані кошти для будівництва церкви й 7 жовтня 1917 р. відбулося її урочисте освячення [12, с. 55].

Будівництво цього Георгієвського православного храму в пам'ять полеглих воїнів за словами історика-краєзнавця Ю. Маринівського «було справою всього міста без оглядки на національність і релігійну належність» [15]. Його було зведено неподалік від приходського кладовища Свято-Миколаївського собору на військовому кладовищі. Храм діяв до 1933 року, а потім був закритий і розграбований [15].

Велика увага приділялася увічненню подій, пов'язаних з Першою світовою війною, за часів Гетьманату. У листі, адресованому в липні 1918 року Раді Міністрів Української Держави представникам громадської організації «Пам'ять воїнів 1914 – 1918 рр.», зокрема, передбачалося «відвідання військових могил і кладовищ, приведення їх в належний стан, складання списків з вілічними написами на хрестах для одвічного поминання і занесення на особливі дошки (поки ще дерев'яні) біля православних церков, які стануть храмами-пам'ятниками» [5, с. 157].

24 жовтня 1918 р. в Одесі відбулися установчі збори громадського комітету, який мав на меті виявлення пам'ятних місць і спорудження храму на честь воїнів, загиблих у ході морських баталій на Чорному морі під час війни. Почали надходити кошти на будівництво, проте подальший перебіг подій не дав змоги втілити в життя плани комітету [5, с. 157].

Протягом кількох десятиліть після завершення Першої світової війни було зведено ряд храмів-пам'ятників російським воїнам в різних місцях воєнних дій.

Одним з них були Карпати. Бої за Ужозький гірський перевал велися тут з осені 1914 до травня 1915 року. 1926 року православна російська еміграція Закарпаття виступила з ініціативою спорудження в Ужгороді храму-пам'ятника російським воїнам, загиблим у Першу світову війну. Будівництво доручили російському емігранту протоіерею Всеволоду (Коломацькому), який уже мав відповідний досвід. Отець Всеволод сам проектував майбутній храм у співавторстві з інженером В. Талалаєвим та архітектором І. Катковим [14]. Проект був удостоєний першої премії на конкурсі, проведеному Белградським товариством російських архітекторів.

Кошти на будівництво жертвували як місцеві жителі, так і зарубіжні російські общини з різних країн. Закладка Покровського храму відбулася в березні 1930 року й до кінця року зовнішні роботи були завершені. Газети писали, що Коломацький сотворив чудо [14].

У кінці 1950-х років храм був закритий. Там розмістили складські приміщення, а в середині 1970-х років відкрили музей атеїзму. Лише 1991 року Покровську церкву повернули православній общині [14].

1935 року в Белграді на кошти росіян, що проживали в Югославії, на кладовищі Ново-Гробле був зведений пам'ятник-каплиця, присвячений пам'яті російських солдатів та офіцерів, загиблих у боях на Салонікському фронті в ході Першої світової війни. Він має вигляд артилерійського снаряда, увінчаного крилатим янголом з мечем [9].

Примітним в архітектурі російського зарубіжжя є храм-пам'ятник Воскресіння Христового на Російському військовому кладовищі в Сент-Ілер-ле-Гран в Шампані (Франція). Тут розміщені могили російських солдат, які брали участь у бойових діях на території Франції в Першу світову війну. Союз офіцерів Російського експедиційного корпусу у Франції та інші об'єднання російських емігрантів узяли це кладовище під свою опіку й провели велику роботу щодо збору коштів на будівництво православного храму в пам'ять про полеглих. Зокрема, значна сума була пожертвована видатним російським композитором Сергієм Рахманіновим [1].

Проект храму розробив Альберт Олександрович Бенуа – російський архітектор і художник французького походження. Окрім того, він керував будівельними роботами та власноруч виконав фрески у давньоруському стилі, які прикрашають храм [20]. Храм був збудований у стилі новгородських церков XV століття [1]. Стиль його архітектури й внутрішнього оздоблення породжує образи билинної і казкової Русі, у які влітаються іконні лики святих [20].

Відкриття й освячення храму відбулося 16 травня 1937 року. Він був офіційно присвячений пам'яті чотирьох тисяч російських солдат, які загинули у Франції а також у складі російських бригад на Салонікському фронті [1].

Сдинним місцем в сучасній Росії, де під час Першої світової війни проходили бойові дії, є Калінінградська область (територія колишньої Східної Пруссії). Неподалік від сучасного міста Гусева (колишній Гумбіннен) відбувалися великі битви, які мали дуже значний вплив на хід війни. Ціною великих жертв російської армії було виграно час для союзників – Англії і Франції, що надалі стало вирішальним чинником для загальної перемоги.

2010 року в центрі міста Гусева, на місці зруйнованої 1945 року Лютеранської кірхи, було закладено храм Всіх Святих. Він задуманий як храм-пам'ятник у пам'ять російських воїнів, полеглих у роки Першої світової війни, а також як міський собор. Ного проект розроблений московським архітектором І.П. Канаєвим за участю архітектора П.В. Сергеева. Передбачається, що шатровий п'яткупольний храм буде виконаний у московсько-ярославському стилі й наслідуватиме традиції православного зодчества Росії XVI – XVII ст. [3, с. 124].

Основна площа цокольного поверху запланована під музей Першої світової війни [9]. За замислом ініціаторів інтер'єр храму має відповідати його меморіальному значенню. Там, зокрема, будуть зображення святих, у дні пам'яті яких відбувалися битви, а також сцени з російської історії, у яких простежуються паралелі з подіями Першої світової війни [3, с. 125].

На завершення відзначимо, що храм-пам'ятники полеглим у Першій світовій війні як уже існуючі нні, так і ті, котрі в майбутньому ще будуть відновлені чи зведені заново, є примітними об'єктами суспільного та культурного значення й покликані відіграти свою роль у збереженні історичної пам'яті поколінь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В иамять о русских сициальных бригадах во Франци. Военное кладбище и храм-иамятник в Сент-Илерле-Гран // Mission Centenaire 14 – 18 // <http://centenaire.org/fr/espace-scientifique/pays-belligerants/v-pamyat-o-russkih-specialnyh-brigadah-vo-francii-voennoe>
2. Гаухман М.В. Національна іамять та історичний досвід: відносини між двома феноменами (на прикладі першої світової війни) // Національна та історична іамять: Зб. наук. праць / Укр. ін-т нац. іамяті ; [голов. ред.: Солдатенко В. Ф.]. – Вип. 4: Національна іамять: соціокультурний та духовний вміри. – К.: Пріоритети, 2012. – С. 94 – 101.
3. Грачёва А.Н. Храм Всех Святых иамяти иавших в Первой мировой войне как иродолжение русской традиции иамятного храмоздания // «Великая и забытая»: материалы международной научно-ирактической конференции (к 94-й годовщине окончания Первой мировой войны 10–11 ноября 2012 года / Ред.-сост. К. А. Пахалюка. – Калининград-Гусев, 2013. – С. 119 – 127.
4. Денисенко Г.Г. Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної сиадщини. – К., 2011. – 289 с.
5. Денисенко Г. Збереження іамяток военної історії в Україні і за кордоном в 20-ті роки ХХ ст. // Краєзнавство. – 2008. – № 1-4. – С. 153 – 166.
6. Зерній Ю.О. Державна іолітика іамяті в Україні: становлення та сучасний стан // Стратегічні іріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41 – 51.
7. Исакова Е.В. Храмы-иамятники воинской доблести. – М.: Знание, 1991. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «История»: № 11). – 62 с.
8. Кальницький М. Забытый мемориал забытой Отечественной // Интересный Киев // <http://interesniy-kiev.livejournal.com/1413523.html?thread=13270931>
9. Кеслер М.Ю. Мемориалы иамяти российских воинов, иогибших в Первой мировой войне // Церковно-хозяйственный портал ORTOX // http://kesler.ortox.runews.html&action=news_detail&id=1210
10. Лебедева Е. Храм Всех Святых в селе Всехсвятском // Православие.Ru. Интернет-журнал Сретенского монастыря. 16 июня 2006 г. // <http://www.pravoslavie.ru/jurnal060616130331.htm>
11. Монументы и иамятники воинской доблести и славы России: [Сборник] / Сост. В. В. Абатуров, А.Н. Баженов, В. Ю. Барбашева; Кол. авт. – СПб.: Logos, 2004. – 422 с.
12. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони іамяток в Україні: доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії. – К. – Полтава: НАН України. Інститут історії України, 1994. – 240 с.
13. Нитка В. Увічнять іамять иолеглих воїнів Першої світової // Голос України. – 2013. – 22 червня.
14. Сахарова Л. “На иоле брани убиенным...” // Русская церковь “На иоле брани убиенным...” // <http://vlsaltykov.narod.ru/Sakharova-001.htm>

15. Свято-Михайловский Собор (Архистратига Михаила) г. Черкассы // Моя Черкащина // http://mi-cherkaschina.io.ua/s82340/svyato_-_mihaylovskiy_sobor_arhistratiga_mihaila_g_cherkassy
16. Святославский А. В. Храмы-памятники Москвы // Московведение // <http://moskvoved.narod.ru/hrammos.htm>
17. Указ Президента України “Про заходи у зв’язку зі 100-річчям початку Першої Світової війни 1914 – 1918 років та вшанування пам’яті загиблих”. Проект // Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Громадське обговорення // <http://minregion.gov.ua/discussion/ukaz-prezidenta-ukrayini-pro-zahodi-u-zvyazku-zi-100-richchyam-pochatku-pershoyi-svitovoyi-viyuni-1914-1918-rokiv-ta-vshanutannya-pamyati-zagiblih/>
18. Храм Святителя Николая у Соломенной Сторожки: история // http://www.agios-nicolos.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=2
19. Царскоесельское Братское кладбище героев Первой мировой войны (истор. справка с учетом матерпалов А. Ю. Егорова и И. В. Попова) // Tsarskoe Selo, Pushkin // <http://www.pushkin-town.net/guardrushystory.htm>
20. Юрьева Т. В. Традиция строительства храмов-памятников в архитектуре русского зарубежья // Вестник Воронежского государств. университета. Серия: Филология. Журналстика. 2005. – № 2. – С. 208 – 212.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедрп історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; історико-культурна проблематика.